REÁLNE VZ. IDEÁLNE A SPISOVNÝ JAZYK

JURAJ DOLNÍK

DOLNÍK, Juraj: Realness vs. Idealness and the Standard Language. Jazykovedný časopis, 2009, Vol. 60, No. 1, pp. 3 – 12. (Bratislava)

The presented paper is an attempt to reconstruct the inception and the function of the dialectic opposition between the categories idealness and realness in regard to the standard language. The author answers the question how a linguist could attain to the point that he infers the axiological ideal of the standard language from the epistemological ideal of this language. There is a fundamental problem, at the approach to the cultivation of this language, whether the linguist submits the epistemological idealness to the axiological one. From the different interpretation of the relation between these two categories two strategies of the cultivation of the standard language have appeared.

Reálne a ideálne sú body jednej zo základných súradníc, podľa ktorých sa orientujeme vo svete, a ich protiklad je fundamentálnou stavebnou zložkou svetonázoru. Na úrovni jednoduchého logického rozboru tento protiklad vnímame ako analytickú opozíciu, ktorá je založená na výskyte spoločných a odlišných vlastností porovnávaných entít, čo je podkladom ich funkčnej komplementárnosti: funkcia reálneho spočíva v tom, že vytvára podmienky praktického života, kým funkcia ideálneho je vymaniť človeka z tohto života. Človek si vytvoril životnú sféru aj tým, že svet štruktúruje ako vzťah medzi tým „čo je“, a tým „čo by malo byť ako najlepšia alternatíva“, prvý člen tohto vzťahu interpretuje ako „to, čo vymedzuje rozsah praktického konania“, kým druhému členu prisudzuje zmysel „povznášajúci človeka“. Na hlbšej úrovni protiklad *reálne* : *ideálne* vnímame ako dialektickú opozíciu riadenú princípom binárnej descendencie: fundujúcim prvkom v opozícii je reálne, z ktorého vzhádza ideálne. Ideálne má svoj základ v reálnom a reálne má v ideálnom svoju perspektívu (porov. s výkladom F. Mika, 1989), čiže sú vo vzťahu diferencovanej jednoty: sú to do seba navzájom preniknuté entity. Dialektická jednota reálneho a ideálneho sa reprodukuje ich interakciou a tým sa reprodukujú aj podmienky, v ktorých táto dialektická opozícia vznikla a funguje. Aké sú to podmienky?

Pojem ideálne (ideál) patrí do axiologického pojmoslovía. Odpoveď na položenú otázku implikuje podotázku, v čom korení hodnotiaci dispozičia človeka, ktorá sa rozvinula tak, že jedinec dospel k fenoménu ideálne (ideál). Vyjdeme z psychologických inšpirácií (Nakonečný, 1998). Psychológia vychádza z toho, že na začiatku sú biologické hodnoty, ktoré sú vrodené, a súvisia s „fyziologickou múdrosťou tela“ (pocity príjemného a nepríjemného sú signálmi žiaduceho a nežiaduceho, napríklad pocit hladu signalizuje, že je žiaduce najesť sa); hodnotiaci dispozičia sa teda preja-

vuje už u dieťaťa, „organizmus mu prostredníctvom jeho vlastných zážitkov hovorí bez slov: to je pre mňa dobré, toto je pre mňa zlé“ (op. cit., s. 42 – 43). Z telesného pocitu, že niečo je žiaduce, sa vyvinula predstava, že niečo je lepšie v porovnaní s niečím iným. Keďže človek je socializovaná bytosť, tento vývin zahŕňa aj diferenciaciu individuálne a spoločensky žiaduceho, a teda aj osvojovanie si spoločensky žiaduceho – t. j. spoločensky uznávaných hodnôt. A tak tento vývin je aj vývojom od egocentrizmu (od výhradného zreteľa na vlastné blaho) k alocentrizmu (k ohľadu na iných jednotlivcov, ale aj na skupiny, národ aj celé ľudstvo). Konštituovaním sociálnych kritérií hodnotenia sa vytvoril predpoklad na sebahodnotenie. Vyvinuté seba-poňatie už zahŕňa dvojrovinové ego, a to reálne ego (zodpovedá mu to, za koho sa individuum považuje) a ideálne ego (zodpovedá mu to, čím by jedinec chcel byť).

Vývin seba-poňatia, v ktorom dozrievala dispozícia na hodnotenie vlastného ja, je spätý s rozvíjaním činnostného potenciálu človeka, a to na základe zhromažďovania skúseností spojených s aktivitami na uspokojovanie istých potrieb. Aj tieto skúsenosti prispievali k vykryštalizovaniu predstavy, že niečo je lepšie ako niečo iné, pričom si človek začal uvedomovať, že svojou činnosťou môže navodiť stav lepšieho. Rozvoj hodnotiacej kompetencie je zviazaný s formovaním vedomia zdokonaľovacej činnosti. Vyvinula sa spôsobilosť na hodnotiaci akt a súčasne dispozícia na zdokonaľovanie niečoho. Vyvinutý hodnotiaci akt (čiže aj vyvinutá hodnotiacia kompetencia) sa vyznačuje tým, že už má oporu v rozvinutej hodnotiacej škále prispôbenej rozličným druhom entít. Východiskovým bodom tejto škály je hodnota „normálne“, ktorá sa diferencuje smerom k stupnici „menej ako normálne“ aj k stupnici „viac ako normálne“, pričom stupnica na strane „viac“ má vrchol v hodnote „ideálne“. Vyvinutá zdokonaľovacia činnosť zahŕňa aktivity na pozadí tejto škály, teda nasmerované na aproximáciu k ideálnemu.

U „vyvinutého“ (v zmysle predchádzajúceho výkladu) človeka idea ideálneho hrá závažnú rolu v jeho interpretácii sveta (vrátane seba), ktorá mu má poskytnúť vyhovujúcu orientačnú bázu, ako aj v súbore motivácií riadiacich jeho konanie. V ideálnom odhaľuje skrytý zmysel dynamiky bytia a fundamentálnu motiváciu ľudského konania. Bytie sa pre človeka mení tak, že v konečnom dôsledku sa posúva k ideálnemu a jeho činnosť je – v konečnom dôsledku – motivovaná silou ideálneho. Idealizácia ako poznávací postup, ktorý vedie k rekonštrukcii idealizovaných objektov (ideálny plyn, ideálna guľa, ideálny voľný pád a pod.), je prejav presvedčenia, že ideálne je skryté v podstate objektov (porov. s Platónovou ríšou ideí, čiže vzorov dokonalosti: idey plnia rolu ideálov – v konfrontácii s jeho ríšou zmyslových vecí). Podporuje predstavu, že konaním motivovaným ideálom sa človek usiluje približovať k dokonalosti tkvejúcej v samotnom objekte. Zdokonaľovacie konanie je v súlade s odhaľovaním podstaty, skutočnej povahy objektu. Ideálne ako hodnota na hodnotiacej škále korešponduje s ideálnym ako podstatou objektu (rekonštruovanou abstrahovaním od jeho počiatkových a modifikačných podmienok), čiže axiologické ideálne je ekvivalentné s epistemickým ideálnym. Zameranosť poznávajúceho subjektu na

odhalenie ideálneho objektu je ekvivalentná so zameranosťou hodnotiaceho a konajúceho subjektu na aproximáciu k ideálnemu. V oboch prípadoch sa človek vymaňuje z objatia reálneho objektu (objektu zasadeného do jeho modifikačných a individuálnych podmienok a objektu hodnoteného ako „normálne“, resp. „menej ako normálne“) a upína sa na naplnenie svojej poznávacej túžby a na túžbu po dokonalosti.

Podkladom ekvivalencie epistemického a axiologického ideálneho je „očistená“ realita, čiže realita zbavená vplyvu faktorov, ktoré ju robia takou, akou ju vnímate. Výsledok „očisťovania“ (abstrahovania) je však premenlivý. Obidve ideálne, ale najmä axiologické, sú variabilné entity. Pri epistemickom ideálnom sa to týka predovšetkým humánno-sociálno-kultúrnej reality. Jej poznávanie v rámci paradigiem a teoreticko-metodologických koncepcií vedie k odlišnému idealizovanému obrazu, teda k ideálnemu človeku, k ideálnej spoločnosti a kultúre. Viac faktorov určuje konštruovanie axiologického ideálneho, pričom základné je odlišenie individuálneho a interindividuálneho (kolektívneho) ideálu. Z hľadiska poznávania je závažné, že variabilita môže mať za následok spletenie epistemického a axiologického ideálneho objektu. Toto spletenie sa stáva poznávacím a potom praktickým problémom (problémom praxe), keď axiologické ideálne funguje ako riadiaci činiteľ, vodidlo poznávania. Napríklad nejaká predstava o ideálnej spoločnosti si podriaďuje poznávanie tak, aby epistemická ideálna spoločnosť zodpovedala tejto predstave, čiže spomedzi možných epistemických ideálnych spoločností je práve táto adekvátna. Problém pramení z toho, že pod vplyvom fiktívno-imaginárnej schopnosti, ktorú človek využíva v prospech naplnenia svojich želaní, túžob a pod., sa konštruuje axiologické ideálne, ktoré sa už vymýka z rámca „podstaty, skutočnej povahy objektu“, ako sme o tom hovorili vyššie. Pritom sa, pravda, dá využiť možnosť prezentovať axiologický ideál ako ekvivalent epistemického ideálneho.

A teraz sa vráťme k nastolenej otázke podmienok vzniku a fungovania sledovanej dialektickej opozície. Otázka sa teraz objavuje v podobe, za akých podmienok sa vyvinie z diferenciácie žiaduceho a nežiaduceho telesného pocitu dialekticky jednotný protiklad reálneho a ideálneho. Základnou podmienkou je aktivizácia potrieb, ktoré motivujú pôsobenie individuálneho alebo kolektívneho subjektu na reálne, na daný stav sveta (vrátane seba), aby ho prispôbil týmto potrebám, a teda aby bol svet „lepší“. Potreby motivujúce asimilačné pôsobenie subjektu na reálny svet zahŕňajú poznávacie potreby (mať v poznaní „lepší“ svet, aký máme v bežnom registrovaní), potreby späté s praxou, ako aj potreba sebarealizácie. Druhou podmienkou je zhromažďovanie komparačných skúseností, na základe ktorých sa rozvinie hodnotiaci škála tak, že nadobúda aj hodnotu „ideálne“, čiže subjekt maximalizuje svoje hodnotiace vnímanie. Tieto skúsenosti sú zafixované v rozvinutej hodnotiacej kompetencii, ktorá je v základe hodnotiacich aktov. Koncovým subaktom hodnotiaceho aktu je preferencia „lepšieho“, a tak pôsobí ideálne na reálne ako sila orientujúca sa na preferenciu „maximálne dobrého“. Toto pôsobenie ideálneho dáva reálnemu fundamentálny ľudský rozmer: orientovanosť na jeho praktické a duchovné pretváranie smerujúce k jeho „čistej“ podobe.

Metarečová a metajazyková hodnotiacia kompetencia

Tento ľudský rozmer reálneho je, prirodzene, vlastný aj rečovej činnosti. Do obsahu ontogenézy, a teda aj fylogenézy, ktorá sa do nej projektuje, patrí aj vyzrievanie metarečovej hodnotiacej kompetencie z pocitu žiaduceho a nežiaduceho v reči a z porovnávania rečových prejavov so zreteľom na ich úspešnosť. S hodnotením rečových prejavov sú späté rečové preferencie, na podklade ktorých sa utvára povedomie („cit pre niečo“) aj vedomie zdokonaľovania reči. Súčasťou rozvíjania zmyslu pre sebarealizáciu je aj formovanie zmyslu pre sebazdokonaľovanie. Vyvinutá metarečová hodnotiacia kompetencia už zahŕňa hodnotiacu škálu so stupňom „ideálne“. Jej dozrievanie je spojené s rozvíjaním spôsobilosti na vedomé zdokonaľovanie reči (zdokonaľovanie z úrovne povedomia sa posúva na úroveň vedomia). Rétorika prezentuje predstavy ideálnej reči, resp. ideálneho rečníka. Epistemická ideálna reč (viazaná napríklad na pojem prirodzenosti – prirodzená reč odráža prirodzený poriadok sveta a pod.) koreluje s axiologickým ideálom rečníckeho umenia. Na rečový ideál z rétoriky potom nadväzuje predstava kultivovanej reči (výpočet príznakov kultúrnej reči).

Pravda, už antická rétorika zahrnula medzi „cnosti“ jazykového zobrazenia myšlienok (elocutio) aj jazykovú správnosť (latinitas). Bežní používatelia hovoreného jazyka jazykovú správnosť viazali na úzus, resp. na intuitívnu kontrolu jazykových výrazov jazykovým citom. Zodpovedá to prirodzenému používaniu a regulovaniu jazyka, t. j. takému používaniu a regulovaniu, pri ktorom používatelia vnímajú jazykové prostriedky ako viac alebo menej vhodné v danej komunikačnej udalosti a ako zodpovedajúce jazykovým zvyklostiam daného kolektívu, resp. ich duchu. Používatelia prežívajú svoj jazyk ako samozrejmu súčasť ich normálneho sveta, sociálneho života a mentálneho sveta, a teda niet potreby zaoberať sa ním mimo komunikácie. Táto potreba sa aktualizuje v období rozvíjania kultúrneho jazyka, keď sa rozširuje písomná komunikácia a začína pôsobiť tlak na integráciu nárečových kolektívov. Objavuje sa potreba jazykového normovania, osvojovania si noriem, ktoré sa stanovujú (aj) extrakomunikačne, a tak sa do prirodzeného používania a regulovania jazyka dostáva prvok umelosti: používateľ sa v komunikácii ocitá pod tlakom otázky, či píše/hovorí v súlade s jazykovými normami, a teda aj otázky, či ich dostatočne ovláda.

Normovanie jazyka upriamuje pozornosť používateľov na kvalitu jazykových výrazov so zreteľom na stanovené normy, čiže na ich správnosť/nesprávnosť. To vedie k rozvíjaniu metajazykovej hodnotiacej kompetencie, k spôsobilosti na hodnotenie jazykových výrazov mimo komunikácie. Otázka kvality jazykových výrazov prerastá na otázku, ako má vyzeráť jazyk. Normovanie jazyka vyžaduje nielen poznanie reálneho stavu používania jazykových prostriedkov, ale aj ich poznanie ako celku, o ktorom sa predpokladá, že má isté vnútorné usporiadanie. A tak sa aktualizuje idea jazykového systému a jeho opisu. Ale vynárajú sa aj požiadavky evokované ideologickými súvislosťami. Do metajazykovej hodnotiacej kompetencie sa vná-

šajú kritériá, ktoré vzišli z presunutia pozornosti zameranej na jazyk ako nástroj komunikácie na jazyk ako atribút etnika, resp. národa. Formuje sa puristický ideál jazyka, v ktorom sú maximalizované atribúty ako čistota, pôvodnosť, historickosť alebo estetickosť (v službách ostatných atribútov). Metarečová hodnotiacia kompetencia, ktorú používateľ uplatňuje pri hodnotení účinnosti, úspešnosti rečových prejavov, ustupuje pred metajazykovou hodnotiacou kompetenciou, ktorá orientuje používateľa na ideologicky aktualizované vlastnosti jazykových prostriedkov. Epistemický ideál jazyka z puristickej pozície je skrytý v minulosti a axiologický ideál je jeho analógiou. Na upevňovanie metajazykovej hodnotiacej kompetencie sa ušľachťuje puristický jazykový diskurz, ktorým sa atakuje prirodzené vnímanie jazykových prostriedkov. Používateľ je orientovaný na ich reflexívne vnímanie z perspektívy ideálu vyvedeného zo stavu jazyka v minulosti. Keďže sa jazyk z rozličných príčin odklonil od tohto ideálu, jeho zdokonaľovanie spočíva v naprávaní tohto stavu.

Protiklad reálne : ideálne a spisovný jazyk

V období konštituovania spisovného jazyka a kodifikácie jeho noriem sa meta-jazyková hodnotiacia kompetencia vysúva ešte viac do popredia, pretože kodifikácia zosilňuje tlak záväznosti noriem na používateľov. Táto kompetencia sa rozvíja tak, aby používateľ oddeľoval nespisovné od spisovného (kodifikovaného, resp. kodifikovateľného) s vedomím, že spisovné je prestížne. Fenomén „prestížny používateľ spisovného jazyka“ nadobúda v jazykovom spoločenstve osobitnú hodnotu. V spoločenstve sa utvára diskurz, ktorým sa pestuje potreba vedomého pôsobenia na spisovný jazyk ako prestížny útvar, ktorého ovládanie znamená členstvo v skupine prestížnych používateľov. Prijateľnosť tohto diskurzu pre používateľov je posilnená tým, že potreba zdokonaľovania sveta, osobitne nástrojov, prirodzene zahŕňa aj spisovný jazyk vnímaný ako nástroj celospoločenskej komunikácie. Nástrojová metafora má dôležitú úlohu. Prenáša sa ňou na jazyk zameranosť človeka na zdokonaľovanie nástrojov, aby mu čoraz lepšie slúžili a uľahčovali jeho prácu. Predpokladom vedomého zdokonaľovania je poznanie nástroja, preniknutie do jeho podstaty, jeho ovládanie a sebazdokonaľovanie vo vzťahu k nemu. Toto samozrejmé vnímanie nástroja priam automaticky podporuje vedomé kultivovanie spisovného jazyka v analogickom chápaní. Keď sa k tomu pridružuje vyzdvihovanie spisovného jazyka ako entity predstavujúcej osobitnú národnú hodnotu, idea zdokonaľovania a dokonalosti sa presadzuje s posilnenou všeobecnou podporou. Pestovaný diskurz spisovného jazyka upevňuje myšlienku, že spisovný jazyk ako celospoločenský komunikačný nástroj a navyše osobitná národná hodnota musí byť vedome kultivovaný, zdokonaľovaný, aby sa posúval k ideálnemu stavu.

Vytvorili sa podmienky na vznik a fungovanie dialektickej opozície reálneho a ideálneho vo vzťahu k spisovnému jazyku. Navodila sa potreba asimilačného pôsobenia na spisovný jazyk, ktorým si jazykové spoločenstvo prispôsobuje tento jazykový útvar svojej predstave v jeho zdokonaľovaní. Táto predstava implikuje obraz

dokonalého (ideálneho) jazyka, ktorý sa objavuje na základe analógie s inými výsekmi ľudských skúseností (zhromažďovanie komparačných skúseností viedlo k hodnote „ideálne“ na hodnotiacej škále). Axiologický ideál spisovného jazyka sa vyvodzuje z jeho epistemického ideálu. Kodifikácia noriem spisovného jazyka sa viaže na jeho vedecké poznávanie, na preniknutie k epistemickému ideálu, k podstate, k idealizovanej podobe tohto jazyka. Do ohniska pozornosti sa dostáva systém spisovného jazyka. Perspektíva ideálneho spisovného jazyka sa aktualizuje najmä pri výklade jeho vývinu poukazovaním na isté deficit, nevýhody jeho systému v danom stave. Výrazy ako tendencia k zjednodušovaniu systému, harmónia, vyváženosť, symetria v systéme, homogénnosť štruktúry a pod. implikujú predstavu dokonalého jazykového systému. Ale aj výrazy ako prirodzené – menej prirodzené, normálne – menej normálne, bezpríznačné – príznakové, ktoré sa uplatňujú pri výklade vývinu jazyka (ako vývinu spočívajúceho v preferovaní prirodzenejších, normálnejších bezpríznačných štruktúr) dávajú najavo, že vývin je zapojený do perspektívy ideálneho. Idealizáciou (abstrahovaním od druhotných, modifikačných podmienok) sa dospieva k „čistému“ jazykovému systému, k jeho ideálnej podobe, a tento epistemický ideál slúži ako opora axiologického ideálu. Riadiacou silou jazykového systému je princíp systémovej primeranosti, ktorý funguje prostredníctvom štruktúrnych zákonitostí. Z tejto perspektívy sa nazerá na zasahovanie do jazyka: „Všeobecne povedané malo by tu ísť o posilňovanie systémového charakteru jazyka, o podporovanie tých zákonitostí v jazykovom systéme, ktoré sú najvšeobecnejšie a najrozšírenejšie, ktoré sú v centre daného systému a sú preň najcharakteristickejšie, ktoré teda robia z jazyka vyvážený a spoľahlivo fungujúci systém...“ (Kačala, 1979, s. 164). „Vyvážený“ systém sa spája so spoľahlivým fungovaním jazyka, a preto „činnosť jazykovedcov pri zveľaďovaní jazyka by nemala vedome narušovať systémovosť jazyka, lebo by to nebolo v zhode s potrebami používateľov, ktorým tento jazyk slúži. Dynamicky sa rozvíjajúca spoločnosť... nemôže totiž mať záujem na veľmi komplikovanom dorozumievanom prostriedku..., lež práve naopak na relatívne jednoduchom a pravidelnom systéme, ktorý si používatelia osvoja pomerne ľahko a spoľahlivo“ (op. cit., s. 164 – 165). Ideálom je jednoduchý, pravidelný jazykový systém.

Prostredníctvom kodifikácie a jazykovej výchovy sa do tejto perspektívy vťahuje používateľ, ktorý má mať na takom systéme záujem. Jeho metajazyková hodnotiacia kompetencia sa má rozvíjať tak, aby dokázal hodnotiť jazykové štruktúry z tejto perspektívy a preferovať tie štruktúry, ktoré sú s ňou konformné. Jeho spisovno-jazyková sebarealizácia sa má udiť v tomto duchu. Jeho sebahodnotenie so zreteľom na používanie spisovných jazykových prostriedkov má zahrnúť perspektívu ideálneho systému. Odvolávajúc sa na systémovolingvistickú teóriu prirodzenosti (normálnosti), korene tejto hodnotiacej kompetencie by sme mohli hľadať v prirodzenom osvojovaní si jazyka. Táto teória zahŕňa tvrdenie, že „hovoriaci nedisponujú len gramatickými pravidlami materinského jazyka, ale aj princípmi prirodzenosti, spravidla obidvoma neuvedomene. Princípy prirodzenosti spolu s pra-

vidlami riadia jazykové správanie...“ (Wurzel, 1988, s. 497 – 498). Predovšetkým ide o princíp systémovej primeranosti, ktorý si nositeľ jazyka osvojuje ako základný hodnotiaci parameter (pravdaže, neuvedomovaný). Na základe tohto princípu (parametra) hovoriaci preferujú štruktúry, ktoré sú systémovo primeranejšie ako iné štruktúry, takže preferenčnými reakciami sa systém optimalizuje (v sledovanej teórii ide o morfológický systém). Hoci sa zdôrazňuje, že preferenčné reakcie sa nemajú interpretovať v duchu navodenia striktné systematickej morfológie, ale v zmysle vyhýbania sa nepreferovaným „rušivým“ štruktúram, s ktorými sa používateľ stretáva pri tvorení výpovedí, perspektíva ideálneho je v hre: vnímanie istých štruktúr ako „rušivých“ znamená, že používateľ je orientovaný („nastavený“) na systém s „nerušivými“ štruktúrami. Nazeranie na (morfológický) systém cez prizmu princípu systémovej primeranosti vedie k epistemickému ideálu systému bez „rušivých“ štruktúr a ten sa prijíma ako axiologický ideál. Tento ideál sa stal základom jazykovej kritiky a výchovy orientovanej na pestovanie vedomej metajazykovej hodnotiacej kompetencie bežných používateľov. Komponentom tejto kompetencie má byť uvedomovanie si, čo je systémové, resp. systémovejšie (v pozadí je typová frekvencia) a pripravenosť na preferovanie štruktúr, ktoré systémovosť posilňujú. Takéto pestovanie metajazykovej hodnotiacej kompetencie sa dá, pravdaže, podoprieť poukazovaním na rozličné súvislosti spisovného jazyka: súvislosť s „ľahkým a spoľahlivým“ osvojením si jazyka, s jeho „spoľahlivým fungovaním“ alebo s tým, že ide o vzácnu národnú hodnotu a podľa toho treba s ním zaobchádzať – vedomé narušanie systémovosti tomu protirečí.

Akcentovanie tej alebo onej súvislosti spisovného jazyka skrýva v sebe vyššie spomínaný poznávací a praktický problém: axiologické ideálne si „nárokuje“ riadiacu pozíciu vo vzťahu k poznávaniu. Stretávame sa s týmto javom: Na podklade klasickej systémovolingvistickej, resp. štrukturalistickej metodológie sa skonštruje obraz systému spisovného jazyka, v ktorom nachádzame vlastnosti ako rovnováha, harmónia, vyváženosť alebo tendencia k spravidelňovaniu, zjednodušovaniu; akcentujú sa isté súvislosti spisovného jazyka, spravidla rola spisovného jazyka v živote národa; ďalšie poznávanie systému sa deje so zreteľom na akcentované, dostáva sa pod jeho kontrolu, a tak epistemické ideálne je podriadené axiologickému ideálnemu. Do poznávacieho obrazu systému spisovného jazyka sa vťahujú mimokomunikačné funkcie tohto jazykového útvaru bez vysvetlenia vzťahu týchto funkcií k povahe systému. Ukazuje sa, že tieto entity usúvzťažňuje len lingvista na základe svojho axiologického ideálu skonštruovaného odchýlením sa od línie poznávania, ktorá smeruje k objasňovaniu povahy sledovanej reality.

Idea dialektickej jednoty reálneho a ideálneho vracia bádateľa k poznávacej línii, späť do reality, do komunikačných udalostí, v ktorých sa reprodukuje spisovný jazyk. Keď je spisovný jazyk už rozvinutý a funguje v normálnych podmienkach, používateľom sa otvára možnosť byť naplno zapojení do perspektívy ideálneho rečového konania, čo je potenciálnym motivantom jeho zdokonaľovania. Fungovanie

v normálnych podmienkach zahŕňa aj to, že nemusia byť vystavení umelému tlaku požiadavky systémovosti, čo sa prejavuje v tom, že sú zameraní na rečový výkon a orientujú sa podľa noriem, ktoré majú zväčša zafixované v jazykových návykoch (dobré to ilustrujú automatické sebakorekcie pri prerieknutí sa) a ktoré vnímajú prostredníctvom jazykového správania ostatných používateľov. Normy prejavujúce sa v jazykovom správaní členov jazykového spoločenstva sú typickým príkladom ilustrujúcim pojem diferencovaná jednota. V tejto súvislosti poznávanie spisovného jazyka postupuje od registrácie prvkov v jeho normách k jeho (abstraktnej) podstate, čo si vyžaduje idealizáciu, a teda abstrahovanie od ich modifikačných (druhotných) podmienok. Za normálnych podmienok jazykové normy vznikajú a rozvíjajú sa konvencionalizáciou jazykových štruktúr v komunikácii, ktoré vzišli v prúde komunikačných aktivít (do tohto rámca nepatrí pravopisná norma, ktorá sa konštruje mimo komunikácie). Vzhádzanie jazykových štruktúr v komunikácii je založené na intuitívnej analógii, t. j. na tom, že používatelia vytvárajú jazykové štruktúry, preberajú výrazové prostriedky a komunikačne zaobchádzajú s jazykovými jednotkami v tom duchu, v tom zmysle, ako sa vytvárali jestvujúce štruktúry, ako sa preberali prostriedky a ako sa už zaobchádzalo s podobnými jednotkami. Jazykové objekty vyprodukované s oporou o intuitívnu analógiu v komunikácii sú systémové jazykové prvky, ktoré sa núkajú na konvencionalizáciu. Z týchto prvkov sa skladá obraz (abstraktnej) podstaty jazyka, čiže (epistemicky) idealizovaného jazyka.

Na tento idealizovaný jazyk pôsobia dva modifikačné faktory (druhotné podmienky). Prvým faktorom je človek ako bytosť obdarená schopnosťou uvažovania a vystavená tlaku tejto schopnosti, a teda používateľ so sklonom k uvažovaniu o jazykových objektoch, resp. o jazyku. Tento sklon sa bežne prejavuje ako viac alebo menej náhodné, epizodické uvažovanie o istom jazykovom výraze s poukazovaním na ich „nedostatky“ (napríklad počítač neslúži na počítanie, dvojité zápor – *nikto neprišiel* – znamená niečo kladné, *na poslednom zhromaždení* – veď ešte budú ďalšie zhromaždenia a pod.). V období normovania predpisovného kultúrneho jazyka sa tento sklon u elitných používateľov transformuje na systematické uvažovanie o jazykových výrazoch a v období presadzovania spisovného jazyka, keď sa kodifikujú jeho normy, má už systematické uvažovanie vyhranený vedecký podklad. Systematické uvažovanie protagonistov jazykovej elity má vplyv na celé jazykové spoločenstvo. S tým súvisí druhý faktor: nerovnaký status členov jazykového spoločenstva. Ich status je určený ich miestom v hierarchii sociálnych vzťahov so zreteľom na rozvinutosť uvažovacej kompetencie vo vzťahu k jazyku. Najvyšší status sa pripisuje kodifikátorskej elite, ktorú tvoria kodifikátori a jazykoví kritici a vychovávatelia, ktorí si osvojili uvažovanie kodifikátora. Keď sa stabilizuje spisovno-jazykový diskurz riadený kodifikátorskou elitou, u používateľov jazyka s nižším statusom sa ustáľuje predstava, že pre fungovanie spisovného jazyka je smerodajná uvažovacia kompetencia kodifikátorskej elity, ktorá je pre nich nedosiahnuteľná, a tak sú vmanévrovaní do pozície, ktorá určuje povinnosť správať sa podľa výplodov tejto

kompetencie a popiera právo opierať sa o vlastný zmysel pre jazyk podložený intuitívnou analógiou. Stabilizovaním tohto diskurzu sa vytvára atmosféra, v ktorej sa ako samozrejme vníma kontrolované fungovanie spisovného jazyka (kontrolované v duchu uvažovacej kompetencie kodifikátorskej elity). Jazykové správanie založené na intuitívnej analógii je obmedzované touto kompetenciou.

Axiologický ideál korešpondujúci s epistemickým ideálnym jazykom spočívajúcim na intuitívnej analógii je teda bližšie k jazykovému úzu, na ktorý spomínaná uvažovacia kompetencia nemá vplyv. Jazykový úzus však môže len smerovať k ideálnemu, nemôže k nemu, pravdaže, dospieť. Aj keď sa spomínaný spisovno-jazykový diskurz nahradí diskurzom podloženým demokratickejším prístupom k spisovnému jazyku, modifikačné podmienky sa neodstránia, len sa zmenia, zmenší sa ich sila. Z povahy reálneho (spisovného) jazyka vyplýva, že sa používatelia ocitávajú pred javmi, pri ktorých intuitívna analógia naráža na prekážku (čiže používateľ stojí pred reálnym jazykovým problémom), a tak sa aktualizuje mimokomunikačné uvažovanie. Epistemický idealizovaný jazyk zahŕňa idealizovaných používateľov, ktorých mechanizmus intuitívnej analógie nezlyháva ani pri týchto javoch. Idealizácia vo vzťahu k používateľom spočíva aj v tom, že sa myšlienkovito odstraňujú rozdiely medzi nimi so zreteľom na ich status. V skutočnosti sa diferencovanosť používateľov nedá eliminovať, ale navodením primeraného spisovno-jazykového diskurzu sa dajú rozdiely medzi nimi zmierniť tak, aby jednotlivci s nižším statusom vnímali seba ako plnohodnotného používateľa spisovného jazyka, ktorý sa prirodzene reprodukuje a rozvíja v komunikácii. Takéto sebauvedňovanie je spojené s pestovaním jazykového sebavedomia. Jazykovo sebavedomí používatelia spisovného jazyka sú silou pôsobiacou proti smerodajnosti uvažovacej kompetencie kodifikátorskej elity pri fungovaní spisovného jazyka.

Kultivovanie používateľa spisovného jazyka

Z odlišných prístupov k ideálnemu vo vzťahu k spisovnému jazyku vyplývajú dve stratégie kultivovania používateľa. Obidve stratégie majú spoločné to, že zahŕňajú zdokonaľovanie rečovej činnosti. Ideálne dáva perspektívu rečovej praxi, motivuje jednotlivca k rečovému sebazdokonaľovaniu (edukácia má neustále aktivizovať a posilňovať túto motiváciu), čiže navodzuje napätie medzi reálnym a ideálnym egom so zreteľom na rečovú činnosť. Rozdiel medzi stratégiami sa viaže na to, ako sa vyvodzuje jazykový systém a aká rola sa pripisuje uvažovacej kompetencii vo vzťahu k nemu. V pozadí prvej stratégie je klasické systémovolingvistické, resp. štrukturalistické vyvodzovanie systému z reči, ktorý treba zdokonaľovať, teda kultivovať ako predpokladovú bázu reči (podporovať pravidelnosť, vyváženosť, symetriu, harmóniu a pod.). Rozvíjanie uvažovacej kompetencie sa viaže na zdokonaľovanie tejto bázy. Má sa navodiť napätie medzi reálnym a ideálnym egom vo vzťahu k systému spisovného jazyka. V pozadí druhej stratégie je vyvodzovanie jazykového systému rekonštrukciou jeho existencie ako výsledku pôsobenia mechanizmu intuití-

tívnej analógie v jazykovej komunikácii. Ideálne je, keď pôsobenie tohto mechanizmu nie je obmedzované (v praxi sa obmedzovanie dá len zmenšovať). Uvažovacej kompetencii sa prisudzuje len komplementárna rola: uplatňuje sa vtedy, keď mechanizmus intuitívnej analógie narazí na „vákuum“ (vtedy sa vedome hľadá analógia). Zdokonaľovanie tejto kompetencie spočíva len v tom, že sa používateľ pripravuje na vedomé hľadanie analógie v prípade „výpadku“ intuitívnej analógie. Nejde o zdokonaľovanie jazykového systému, ale o pestovanie spôsobilosti používateľa na doplnenie dobre fungujúcej intuitívnej analógie, keď sa ocitne pred nezvyčajným jazykovým javom. Evidentné je, že opozičné stratégie sa opierajú o iný obraz jazykového systému. Kým prvá stratégia je zviazaná s tradičnou predstavou jazykového systému, ktorá sa formovala aplikáciou teórie systémov na jazyk, druhá stratégia nadväzuje na spochybňovanie reálnosti takého jazykového systému, o ktorom sa Ortega y Gasset (1957) už pred polstoročím vyjadril ako o čírom lingvistickom konštrukte. Systematicky sa naň odvolávajú „integracionalisti“ (Harris, 1987; Toolan, 1996; Taylor, 1997).

Bibliografia

- HARRIS, Zellig: The Language Machine. London: Duckworth 1987.
- KAČALA, Ján: Výhľady na kultivovanie jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 161 – 169.
- MIKO, František: Aspekty literárneho textu. Nitra: Pedagogická fakulta UKF v Nitre 1989.
- NAKONEČNÝ, Milan: Psychologie osobnosti. Praha: Academia 1998.
- ORTEGA Y GASSET, José: Man and People. New York: Norton 1957.
- TAYLOR, Talbot J.: Theorizing Language: Analysis, normativity, rhetoric, history. New York: Pergamon 1997.
- TOOLAN, Michael: Total Speech: An integrational linguistic approach to language. Durham, NC: Duke University Press 1996.